

O solidarności pokoleń w kontekście demograficznych przemian rodziny

STRESZCZENIE

CEL NAUKOWY: Celem artykułu jest wskazanie, jak zmiany demograficzne w obszarze rodziny warunkują przemiany w obszarze solidarności rodzinnej, jak również przedstawienie kierunków owych przemian.

PROBLEM I METODY BADAWCZE: Założony problem badawczy dotyczy odpowiedzi na pytanie: czy zmiany demograficzne w obszarze życia rodzinnego oznaczają spadek wartości i norm solidarności rodzinnej? Zastosowano metodę analityczno-syntetyczną literatury, badań i danych statystycznych z zakresu przemian rodziny i solidarności rodzinnej.

PROCES WYWODU: Punktem wyjścia podjętych analiz są dane demograficzne przemian struktury rodziny. Zmieniający się model życia rodzinnego jest jedną z przyczyn przeobrażeń normy solidarności rodzinnej. W toku analizy ukazano czynniki i kierunek przekształceń tejże solidarności.

WYNIKI ANALIZY NAUKOWEJ: Z przeprowadzonych analiz wynika, iż zmieniająca się struktura rodziny przekłada się na zmniejszenie potencjału opiekuńczego rodzin, przy jednoczesnej wertykalizacji więzi rodzinnych i wydłużaniu pełnienia ról rodzinnych. Wydłużenie i zawężenie sieci krewiacyjnych będzie istotnie warunkować realizację zobowiązań rodzinnych równocześnie wobec kilku pokoleń.

WNIOSKI, INNOWACJE, REKOMENDACJE: Zmiana postaw młodego pokolenia wobec solidarności rodzinnej zakłada większą rolę pozarodzinnych układów i konieczność rozbudowania instytucjonalnego systemu wsparcia seniorów.

→ **SŁOWA KLUCZOWE:** **RODZINA, SOLIDARNOŚĆ RODZINNA,
PRZEMIANY DEMOGRAFICZNE**

ABSTRACT

Solidarity of Generations in Context of Demographic Changes of Family

RESEARCH OBJECTIVE: The main aim of the article is to show how demographic changes in the family area determine changes in the area of family solidarity, as well as indication of the directions of these changes.

THE RESEARCH PROBLEM AND METHODS: The assumed research problem concerns the answer to the question: do demographic changes in the area of family life mean a decline in the value and norms of family solidarity? The analytical and synthetic method of literature, research and statistical data in the field of family transformation and family solidarity was applied.

THE PROCESS OF ARGUMENTATION: The starting point of the analysis is the demographic data of family structure transformations. The changing model of family life is one of the causes of the transformations of the norm of family solidarity. In the course of the analysis, the factors and direction of transformations of this solidarity were shown.

RESEARCH RESULTS: The analyzes show that the changing family structure means a reduction in the care potential of families, while at the same time verticalisation of kinship and extending family roles. Extending and narrowing the network of relatives will significantly condition the implementation of family obligations simultaneously towards several generations.

CONCLUSIONS, INNOVATIONS, AND RECOMMENDATIONS: The change of attitudes of the young generation towards family solidarity assumes a greater role of non-family systems and the need to expand the institutional support system for seniors.

→ **KEYWORDS:** FAMILY, FAMILY SOLIDARITY, DEMOGRAPHIC CHANGES

Wprowadzenie

Solidarność rodzinna, najczęściej rozumiana jako solidarność pokoleń, zakłada wzajemną troskę, opiekuńczość, wsparcie materialne i emocjonalne, poczucie wzajemnej odpowiedzialności wynikającej z więzi międzypokoleniowej, współodpowiedzialność za wszystkie pokolenia. Najszerszy zakres zobowiązań zwykle obejmował pokolenie rodziców, „a solidarność pokoleń nie podlegała dyskusji i była traktowana jako «oczywista», kulturowo i społecznie uzasadniona powinność wynikająca z więzi materialnych, gospodarczych i emocjonalnych” (Kotlarska-Michalska, 2017, s. 169).

Współcześnie, w dobie szybkich i intensywnie dokonujących się przemian rodziny, jej struktury, liczebności i pozycji członków, muszą się pojawić pytania o solidarność rodzinną, o zakres i kształt wzajemnego wsparcia, o czynniki ją osłabiające czy modyfikujące. Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytania: Jak zmiany demograficzne

w obszarze rodziny warunkują przemiany w obszarze solidarności rodzinnej? Czy oznaczają spadek wartości norm i praktyk solidarności rodzinnej, czy też ich modyfikację?

Punktem wyjścia dla podjętych analiz są wybrane dane demograficzne odnośnie do rodziny, uzupełnione socjologiczną interpretacją dokonujących się przemian modelu rodziny. W drugiej części artykułu uwaga zostanie skupiona na kwestii przemian solidarności rodzinnej, ze wskazaniem czynników i procesów owych przemian.

Demograficzny kontekst realizacji solidarności rodzinnej

Istotne z punktu podjętego tematu jest przeanalizowanie najważniejszych trendów demograficznych, bowiem ich zakres i intensywność warunkują wypełnianie normy solidarności rodzinnej poprzez generowanie potencjału opiekuńczego rodzin. Najbardziej ważne tym samym są kwestie dzietności, trwania ludzkiego życia, trendy odnośnie do zakładania rodziny i trwałości małżeństwa oraz migracji zagranicznych.

Dane GUS jednoznacznie wskazują, iż Polska wkroczyła w okres kolejnego kryzysu demograficznego, który może mieć charakter dłuższej tendencji (tab. 1). Choć istotnie wzrosła liczba urodzeń (w 2017 r. zarejestrowano 402 tys. urodzeń żywych, wzrost o 20 tys. w stosunku do 2016 r.), jednocześnie równie istotnie wzrosła liczba zgonów (zmarło ok. 403 tys. osób, blisko 15 tys. więcej niż w 2016 r.). Tym samym współczynnik przyrostu naturalnego był ujemny (*Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r.*, 2018, s. 11).

Tabela 1
Ludność, ruch naturalny i migracje w latach 2016 i 2017 r.

Lata	Ludność (31.12)	Urodzenia żywe	Zgony		Przyrost naturalny	Małżeństwa	Rozwody	Saldo migracji zagranicznych
			ogółem	w tym zgony niemowląt				
w tysiącach								
2016	38433	382,3	388,0	1,5	-5,8	193,5	63,5	1,5
2017	38434	402,0	402,9	1,6	-0,9	192,6	65,3	1,4
Współczynniki na 1000 ludności								
2016	-0,0 ^b	9,9	10,1	4,0 ^c	-0,2	5,0	1,7	0,0
2017	0,0 ^b	10,5	10,5	4,0 ^c	-0,0	5,0	1,7	0,0

Źródło: *Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r. Urodzenia i dzietność.* (2018).

Współczynnik dzietności w Polsce wyniósł w 2017 r. 1,45, co nie gwarantuje prostej zastępowalności pokoleń (stan depresji urodzeniowej trwa od 1990 r.). Nastąpiło przesunięcie najwyższej płodności kobiet z grupy w wieku 20-24 lata do grup 25-29 i 30-34 lata (średni wiek kobiety w momencie urodzenia pierwszego dziecka wynosi obecnie blisko 28 lat), przy czym ponad połowa dzieci rodzi się w okresie pierwszych trzech lat

trwania małżeństwa. Co więcej, „obserwujemy polaryzację zachowań prokreacyjnych. Wzrost urodzeń dzieci dotyczy dzieci urodzonych jako drugie, trzecie i kolejne w rodzinie, na niekorzyść urodzeń pierwszych. W 2017 r. udział urodzeń pierwszych spadł poniżej 43%, natomiast urodzenia drugie wzrosły do 40%, a trzecie do ponad 12%” (*Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r.*, 2018, s. 58).

Choć dzietność w Polsce jest nadal istotnie determinowana liczbą zawieranych związków małżeńskich, wzrasta liczba urodzeń pozamałżeńskich – co czwarte dziecko rodzi się ze związków nieformalnych (w 1990 r. – ok. 6%, w 2000 r. – 12%). Rosnący współczynnik dzietności pozamałżeńskiej jest rezultatem wzrastającej liczby związków kohabitacyjnych i rodzin niepełnych tworzonych głównie przez samotne matki (*Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r.*, 2018, s. 66).

Zmniejsza się ponadto liczba zawieranych małżeństw – w 2017 r. było ich prawie 1 tys. mniej niż w 2016 r. (tab. 1). Natężenie zawierania małżeństw maleje w młodszym grupach wiekowych – mediana wieku mężczyzny zawierającego małżeństwo wyniosła prawie 30 lat, zaś kobiety – prawie 28 lat. Jest to efektem odkładania w czasie decyzji o wejściu w związek małżeński, pozostawania w związkach nieformalnych, a także wydłużającego się okresu kształcenia oraz koncentrowania się na (uzyskaniu) pracy i osiągnięciu poczucia bezpieczeństwa ekonomicznego. Drugim niekorzystnym trendem jest zwiększająca się liczba rozwodów. W 2017 r. rozwiązanych zostało ponad 65 tys. małżeństw. Podwyższeniu się wieku małżonków podejmujących decyzję o rozwodzie (w przypadku mężczyzn to 42 lata, a kobiet – 38 lat, średni okres trwania małżeństwa to 13-14 lat) „towarzyszy” duża liczba dzieci żyjących w rozbitych rodzinach (56 tys.) jako skutek rozpadu związków (*Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r.*, 2018, s. 13-19).

Podobnie rzecz ma się w przypadku migracji. Prawie 45% polskich emigrantów stanowią osoby pozostające w związku małżeńskim (*Migracje zagraniczne ludności*, 2013, s. 59). Rośnie liczba rodzin, które w swoim składzie mają osobę lub osoby przebywające za granicą. Porównanie liczby rodzin z emigrantami w 2002 i 2011 r. wskazuje na wyraźny (ponad dwukrotny) jej wzrost. W 2002 r. było ponad 3% takich rodzin, w 2011 – 6,7%, zaś dzieci wychowujących się w rodzinach rozłączonych migracją było blisko 100 tys., w tym prawie 20 tys. dzieci w wieku 0-6 lat, a ponad połowa była w wieku do 16 lat (*Gospodarstwa domowe i rodziny z osobami przebywającymi czasowo za granicą*, 2015, s. 4-7).

Pozytywnym obserwowanym trendem demograficznym jest wydłużanie się trwania życia Polaków. Przewidywane przeciętne trwanie życia kobiet wynosi 81,8 lat, zaś mężczyzn – 74 lata. Wydłuża się ponadto średni okres życia w zdrowiu i wynosi on dla kobiet 77% przewidywanego trwania życia, dla mężczyzn – prawie 82%. Zatem poprawiają się jakościowe aspekty życia Polaków – coraz dłuższe życie bez niepełnosprawności (*Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r.*, 2018, s. 15-16).

Wydłużanie się trwania życia ludności przyczynia się, obok procesów ruchu naturalnego i migracji, do przekształceń w strukturze ludności Polski według wieku (tab. 2). Od 1990 r. nastąpił spadek liczby i odsetka dzieci i młodzieży do lat 14. (z 24,9% do 15,2%) oraz wzrost liczby i odsetka osób w starszym wieku (65 lat i więcej) – z 10,2% do 17%. Oznacza to zmianę proporcji między liczebnością pokolenia dziadków i wnuków na niekorzyść młodego

pokolenia, co z kolei wskazuje na proces starzenia się społeczeństwa. W latach 2000-2017 liczba osób w wieku poprodukcyjnym zwiększyła się o ponad 2,3 mln do wielkości 8 mln, a jej udział wzrósł w tym okresie z 14,7% do 20,8% (w miastach 22,8%, na terenach wiejskich 17,8%). Co więcej, proces ten ulega przyspieszeniu, nastąpił bowiem wzrost liczebności osób w wieku sędziwym (80 lat i więcej) (tzw. *double ageing*), które w 2017 r. stanowiły już 4,3% populacji Polski (w 2000 r. o ponad połowę mniej – 2%). To z kolei przekłada się na inne niekorzystne dane dotyczące relacji między ekonomicznymi grupami wieku ludności. Od kilku lat rośnie współczynnik obciążenia (w 2017 r. wyniósł 63, wobec 52 w 2000 r. i 74 w 1990 r.) (*Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r.*, 2018, s. 23-25), a spada wskaźnik potencjalnego wsparcia. W Polsce wskaźnik ten (liczba dorosłych dzieci i wnuków w wieku 15-64 lata przypadających na osobę z generacji „dziadków”) w 1950 r. wynosił 12 osób, w 2010 r. – nieco ponad 5 osób, według prognozy w 2020 r. będzie niższy niż 4 osoby, a w 2060 wyniesie już tylko 1,5 (Kotowska i Józwiak, 2012, s. 26).

Przemiany demograficzne w Polsce wpisują się w ogólny trend określany mianem „nowej demografii Europy, którą można scharakteryzować trzema «naj» – najniższa (w historii i w porównaniu z innymi regionami świata) płodność, najdłuższe trwanie życia (największa liczba osób w wieku powyżej 80 lat) i najwyższa intensywność imigracji” (Kotowska i Józwiak, 2012, s. 12).

Tabela 2
Ludność Polski według grup wieku

Grupy wieku	1990	2000	2010	2016	2017	1990	2000	2010	2016	2017
	w tysiącach					w %				
Ludność ogółem	38073	38254	38530	38433	38434	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Biologiczne grupy wieku										
0-14 lat	9495	7294	5856	5773	5824	24,9	19,1	15,2	15,0	15,2
15-64 lata	24705	26234	27484	26356	26089	64,9	68,5	71,3	68,6	67,9
65 i więcej lat	3873	4726	5190	6303	6520	10,2	12,4	13,5	16,4	17,0
Ekonomiczne grupy wieku										
Przedprodukcyjnym (0-17 lat)	11286	9333	7243	6896	6921	29,6	24,4	18,8	17,9	18,0
Produkcyjnym (18-59/64)	21898	23261	24831	23768	23518	57,5	60,8	64,4	61,9	61,2
mobilnym (18-44)	15447	15218	15424	15022	14860	40,6	39,8	40,0	39,1	38,7
niemobilnym (45-59/64)	6452	8043	9407	8746	8658	16,9	21,0	24,4	22,8	22,5
Poprodukcyjnym (60/65 lat +)	4889	5660	6456	7770	7995	12,9	14,8	16,8	20,2	20,8

Źródło: *Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r. Urodzenia i dzietność.* (2018).

Uzupełnieniem przedstawionych wyżej trendów demograficznych, podkreślającym wagę ich konsekwencji dla więzi i solidarności rodzinnej, są szacunkowe prognozy przemian relacji międzypokoleniowych dokonane przez P. Szukalskiego (2012). Zmieniający się liczbowy stosunek pomiędzy poszczególnymi grupami pokoleniowymi sprawia, że

wydłuża się okres koegzystencji przedstawicieli różnych pokoleń, a tym samym wzrasta częstość występowania relacji między nimi. Wnioski P. Szukalskiego można sprowadzić do jednej ogólnej konstatacji – wzrasta prawdopodobieństwo posiadania przynajmniej jednego żyjącego rodzica, żyjącego dziecka/dzieci oraz żyjących wnucząt¹, a kreatorem tej tendencji jest obniżająca się umieralność, zwłaszcza wśród osób starszych. Wniosek ten wskazuje oczywiście na zmiany o charakterze ilościowo-strukturalnym, ale także na bardziej kluczowe zmiany o charakterze funkcjonalnym. „Zmienia się bowiem stosunek, role i oczekiwania jednostek wchodzących w skład jednego pokolenia do osób przynależących do innej generacji” (Szukalski, 2012, s. 44). Wydłużaniu się koegzystencji pokoleń towarzyszyć będzie wydłużanie się okresu udzielania wsparcia osobom najstarszym (sędziwym rodzicom i dziadkom), z drugiej strony prawdopodobieństwo posiadania żyjącego dziecka oznacza wzrost szansy uzyskania wsparcia od własnego potomstwa. Zmieniają się ponadto relacje jakościowe między rodzicami a dorosłymi już dziećmi z autorytarnych na partnerskie. Zasadniczo, zmiany będą oznaczać rozbudowę więzi uczuciowej między członkami różnych pokoleń, a niewątpliwie także zależności ekonomicznych. Oczywiście na faktyczny stan relacji międzypokoleniowych mieć będą wpływ inne czynniki typu: bliskość zamieszkania, mobilność przestrzenna młodego pokolenia, status zawodowy i rodzinny dzieci/wnuków, stan zdrowia i samodzielności seniorów, ale także stopień poczucia zobowiązania do opieki nad sędziwymi członkami rodziny (Szukalski, 2012, s. 35-44).

U podstaw omówionych przemian demograficznych polskiego społeczeństwa leżą zmiany zachowań dotyczących życia rodzinnego, które mają ogólnoeuropejski charakter: opóźnianie momentu zawarcia małżeństwa i rodzenia pierwszego dziecka, spadek płodności, deinstytucjonalizacja rodziny (zmniejszenie znaczenia małżeństwa jako instytucji na rzecz traktowania go jako formy kontraktu ułatwiającego funkcjonowanie pary, zwłaszcza pary z dziećmi), destabilizacja rodziny (rosnące ryzyko rozpadu związku, związki nieformalne), a także wydłużanie etapu kształcenia i okresu zależności od rodziców (gniazdownicy) (Kotowska i Józwiak, 2012; Taranowicz, 2015; Kwak, 2015; Sroczyńska, 2015). Nie bez znaczenia jest ponadto kontekst ekonomiczny oraz społeczno-kulturowy dokonujących się przemian. Wymagający rynek pracy, aktywizacja zawodowa kobiet, komercjalizacja usług opiekuńczych, indywidualizacja, samorealizacja i egalitaryzm, „osłabienie” moralności małżeńsko-rodzinnej (liberalny stosunek do antykoncepcji, rozwodów, związków bez ślubu) znacząco modyfikują podejście do tworzenia związków i ich utrzymania (trwałości). Efekty owych przemian znajdują odzwierciedlenie w zmieniającym się modelu polskiej rodziny, który socjologowie często ujmują w formule „przejść”:

- od rodziny wielopokoleniowej do rodziny nuklearnej;
- od formalnego małżeństwa do kohabitacji;

¹ Z szacunków P. Szukalskiego wynika, iż w połowie czwartej dekady XXI w. ponad połowa sześćdziesięciolatek i co czternasta siedemdziesięciolatka wciąż może mieć żyjącego rodzica, a w trakcie trwania epizodu bycia babcią/dziadkiem zdecydowanie dominować będzie posiadanie kompletu wnucząt (Szukalski, 2012, s. 35-43).

- od małżeństwa jako głównej dogi życiowej do pluralizmu form życia rodzinnego;
- od rodziny pełnej do samotnego rodzicielstwa;
- od wielodzietności do małodzietności, a nawet bezdzietności;
- od rodziny jako celu życiowego do dopasowania rodziny do indywidualnych planów życiowych;
- od rodziny patriarchalnej do egalitarnej (do demokratyzacji ról małżonków i dzieci);
- od trwałego małżeństwa do rozpadu związków (Kwak, 2005; Kwak, 2014; Slany, 2002; Dyczewski, 2009; Świątkiewicz, 2012; Mariański, 2012; Szlendak, 2010; Żurek, 2010; Taranowicz, 2015; Giddens, 2004; Sikorska, 2009).

Kontekst demograficzny solidarności rodzinnej to również biografie demograficzne jednostek. Wydłużanie czasu przebywania w rodzinie pochodzenia, częstotliwość zdarzeń i ich sekwencji w przebiegu życia jednostki, różnorodność i naprzemiennosc związków rodzinnych w toku życia określają powiązania rodzinne oraz wielość i złożoność sieci rodzinnych. Badacze wskazują na dwa następstwa zmian biografii demograficznych. Pierwsze wynika ze współegzystowania kilku generacji przy jednoczesnym zmniejszaniu się liczby krewnych w tej samej generacji, co prowadzi do tzw. wertykalizacji więzi rodzinnych (*verticalisation of kinship*). „Polega ona na wydłużeniu (do kilku generacji) i jednocześnie zawężeniu (coraz mniejszej liczbie krewnych w ramach tej samej generacji) sieci krewniaczych. Drugim następstwem jest wydłużenie czasu pełnienia różnych ról rodzinnych przez jednostki (dłuższe pozostawanie na pozycji dziecka czy dłuższy czas funkcjonowania jako rodzic, dziadek), a także pełnienie jednocześnie kilku ról rodzinnych (osoby dorosłe są rodzicami, dziadkami i jednocześnie dziećmi dla sędziwych rodziców – tzw. „sandwich generation”). Ma to istotnie znaczenie dla równoległego występowania różnych zobowiązań rodzinnych” (Kotowska i Józwiak, 2012, s. 25; por. Grundy i Henretta, 2006; Herlofson i Hagestad, 2011).

Konstatując, przemiany struktury i modelu rodziny (rodzina pełna, rodziny monoparentalne, związki LAT, związki kohabitacyjne, rodziny rozłączone migracją zarobkową, rodziny patchworkowe, bezdzietne małżeństwa) z jednej strony znacząco modyfikują potencjał opiekuńczy rodzin (kurczenie się rodzin), z drugiej zaś rozszerzają zakres koniecznej opieki (różnorodne zobowiązania w ramach kilku pokoleń i powiązań rodzinnych).

Solidarność pokoleń w polskiej rodzinie

Jak w kontekście zaprezentowanych danych demograficznych przedstawia się realizacja normy solidarności rodzinnej? Czy wraz z intensywnymi przemianami rodziny zmienia się zakres i formy pomocy wewnątrzrodzinnej? Czy więzi międzypokoleniowe nadal odgrywają istotną rolę? A może zmiany w obszarze rodziny nie oznaczają spadku wartości norm i praktyk solidarności rodzinnej?

Solidarność jest tradycyjnie wpisana w rodzinę. Badania pokazują, że we wszystkich krajach, również w tych z szeroką ofertą świadczeń i usług komercyjnych, rodzina (przede wszystkim kobieta) jest głównym „dostawcą” opieki zarówno dla dzieci, jak i dla

osób starszych (Saraceno i Keck, 2011; Jappens i Bavel, 2012; Hank i Buber, 2009; Igel, Brandt, Haberkern i Szydlik, 2009; Szelewa i Polakowski, 2008; Kotlarska-Michalska, 1990; Kotowska i Wóycicka, 2008; Błędowski, Szatur-Jaworska, Szweda-Lewandowska i Kubicki, 2012). Opieka rodzinna w Polsce ma wymiar nieformalny i nieodpłatny, a w jej ramach odbywają się transfery materialne (wsparcie finansowe) i niematerialne (wsparcie emocjonalne), przebiegające w dół (od dziadków/rodziców do wnuków/dzieci) oraz w górę (od dzieci/wnuków do rodziców/dziadków). Jednakże transfery w dół są znacznie częstsze i większe niż transfery w górę (Brannen, Moss i Money 2004). Odbiorcami opieki są najczęściej małe dzieci (wnuki) i osoby starsze. Zarówno w opiece nad małym dzieckiem (do lat 3), jak i nad seniorami (rodzicami/dziadkami), preferowany jest udział najbliższych członków rodziny (Wóycicka, 2009; Styr, 2007). Trzy czwarte pomagających dorosłych Polaków wspiera kogoś z najbliższej rodziny. Większość badanych, którzy pomagają ludziom starszym, opiekuje się jedną osobą (55%), co czwarty dwiema, a co ósmy trzema (CBOS, 2012b). Z kolei w kwestii opieki nad wnukami – normę solidarności rodzinnej wypełniają głównie babcie; 40% opieki nad wnukami udzielanej przez najstarsze pokolenie (32% przez babcie) odbywa się prawie codziennie. Opiekę nad wnuczętami sprawują nie tylko osoby na emeryturze (40% wszystkich emerytów, z czego w 66% są to kobiety), ale często też osoby zatrudnione lub samozatrudnione (62%) (Kalbarczyk i Nicińska, 2009, s. 18).

Dominujący w Polsce rodzinny model opieki ma swe źródła w dwóch płaszczyznach – kulturowej i strukturalnej. Czynniki kulturowe wiążą się głównie z akceptowanymi w społeczeństwie wartościami i normami (wysoka ranga rodziny), z pozycją kobiety w społeczeństwie (kobieta opiekunką ogniska domowego) oraz z modelem małżeństwa i rodziny (model z tradycyjnym podziałem ról). Natomiast czynniki strukturalne odnoszą się do instytucjonalnej organizacji opieki zarówno nad dzieckiem, jak i nad osobami starszymi (w obu przypadkach jest słabo rozbudowana i mało zróżnicowana infrastruktura społeczna) oraz do kwestii godzenia obowiązków domowych z rodzinnymi (również słabo rozwinięty system rozwiązań instytucjonalnych) (Szyszka, 2017).

Czy zatem demograficzne zmiany w obszarze rodziny wpływają na charakter oczekiwanej i oferowanej opieki? Okazuje się, że mimo obserwowanych przemian w obszarze życia rodzinnego to właśnie rodzina zobligowana jest do zapewnienia opieki jej członkom (CBOS, 1998; CBOS, 2005; Meil, 2011). Jednakże przegląd badań relacji międzypokoleniowych wskazuje na rozbieżne stanowiska co do zakresu realizacji normy solidarności rodzinnej. Z jednej strony, badacze solidarności międzypokoleniowej przewidują kontynuację solidarności rodzinnej i realizację normy wsparcia między pokoleniami (Bengston i Martin, 2001; Moor i Komter, 2014; Lowenstein, 1999), bowiem wzrost średniej długości życia sprawia, że zobowiązania wielopokoleniowe stają się coraz ważniejsze. Z drugiej strony wskazuje się na osłabienie więzi rodzinnych, znajdujące odzwierciedlenie w postawach młodego pokolenia. „Młode generacje z coraz większą łatwością uwalniają się od zobowiązań wobec starszego pokolenia. Oczywiście norm kulturowych obliwiających do solidarności międzypokoleniowej poddana zostaje silnym, kulturowo uwarunkowanych procesom delegitymizacji. Pomocy i opieki w sytuacji starości i choroby oczekuje

się bardziej od wyspecjalizowanych instytucji socjalnych i medycznych niż od własnej rodziny” (Świątkiewicz, 2012, s. 52). Podobnie E. Budzyńska wskazuje na sygnał zmian wzorca międzypokoleniowych relacji. Jej zdaniem w pokoleniu seniorów występuje pozytywny obraz więzi rodzinnych, zwłaszcza w sferze doznawania opieki i pomocy, natomiast w pokoleniu wnuków pojawia się przekonanie o konieczności instytucjonalizacji opieki nad osobami starszymi (Budzyńska, 2018, s. 197). Źródeł osłabienia normy solidarności rodzinnej należy szukać w zmniejszającej się kontroli społecznej, postępujących procesach indywidualizacji, we wzroście autonomii jednostki, a także w kurczących się zasobach opiekuńczych rodzin. W starzejącej się populacji bowiem zmniejszają się będą zasoby nieformalnej opieki nad osobami starszymi, realizowanej dotychczas głównie w strukturach rodzinnych.

Powyższe perspektywy zdają się prowadzić do trzeciej opcji – redefinicji solidarności rodzinnej. We współczesnym społeczeństwie zachodnim natura więzi krewniaczych polega na dobrowolności, a nie obligatoryjności relacji, prowadząc do pojawienia się niewielu wyraźnych oczekiwań oraz słabych norm nakazujących wzięcie odpowiedzialności za krewnych (Johnson, 2000). W. Świątkiewicz stawia tezę, iż „w obecnym procesie przeobrażeń kulturowych zachodzących w polskim społeczeństwie więzi pokoleniowe nie tyle utraciły swój aksjologiczny charakter, ile coraz wyraźniej balansują między losem a wyborem. *Los* symbolizuje siłę tradycji legitymizującej i sakralizującej porządek struktur i reguł reprodukcji kulturowych wzorów międzypokoleniowych relacji. (...) *Wybór* wyraża się natomiast w zindywidualizowanych projektach życia, w których rola więzi naturalnych zdaje się ustępować uwolnionym od hipoteki emocjonalnych zobowiązań przelotnym stycznościom” (Świątkiewicz, 2012, s. 52-53). Jest to więc nowy rodzaj solidarności, który nie opiera się na przymusie, ale na dobrowolnym wyborze, czy i w jakim zakresie pomagać (Meulen i Wright, 2010, s. 14). Same normy są utrzymywane, ale zachodzi w nich pewna modyfikacja. Opieka nad starszymi osobami nie jest tylko i wyłącznie przypisana kobiecie – każda płeć jest zobowiązana do podjęcia takich zobowiązań. Dorosłe dzieci nie muszą przystosowywać własnego życia do potrzeb swoich rodziców. Zmienia się też pogląd na rolę babci i dziadka w zakresie pomocy w opiece nad wnukami – dziadkowie chcą zachować niezależność w myśl upowszechniającej się zasady „intymności na odległość” (model dochodzącej babci – *babysitting grandmother*). Stała pozostaje natomiast gotowość rodziców do pomocy dzieciom (Kwak, 2017, s. 156-157).

Co determinuje zmiany – redefinicję solidarności rodzinnej? Badacze problematyki wskazują na: wzrost mobilności przestrzennej, zmniejszanie się częstotliwości wzajemnych kontaktów, awans społeczny potomstwa i nasilenie się tendencji izolacjonistycznych dorastających dzieci wobec rodziców, zamykanie się w kręgach własnych zainteresowań i nasilenie więzi pozarodzinnych, ograniczenie oddziaływań socjalizacyjnych, zmianę sposobu postrzegania zadań rodziny (z instytucji w pełni odpowiedzialnej za opiekę nad swoimi członkami w instytucję, która dzieli odpowiedzialność z agendami publicznymi), upowszechnianie się wzorca neolokalnego (nowo zawarte małżeństwo zamieszkuje samodzielnie w oddzielnym mieszkaniu) i wzrost niezależności, także na rozwój e-technologii (wpływ nowoczesnych technik komunikowania się na zaspokajanie

potrzeb emocjonalnych seniorów; ułatwienie wykonywania niektórych usług opiekuńczych dzięki szybkiemu kontaktowi ze specjalistami) (Szukalski, 2005, s. 165-166; Wrzesień, 2003, s. 171-174; Budzyńska, 2018, s. 197).

Podsumowanie

Rodzina jest podmiotem zachodzących współcześnie procesów demograficznych, społecznych, ekonomicznych i kulturowych, które bezpośrednio rzutują na relacje wewnątrzrodzinne i wypełnianie normy solidarności rodzinnej. Celem artykułu było wskazanie, jak przemiany demograficzne polskiej rodziny oddziałują na realizację funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej. Przeprowadzona analiza statystyk odnośnie do wybranych procesów demograficznych wskazuje, iż zmieniająca się struktura rodziny przekłada się na zmniejszenie potencjału opiekuńczego rodzin, przy jednoczesnej wertykalizacji więzi rodzinnych. Wydłużenie i zawężenie sieci krewniaczych będzie istotnie warunkować realizację zobowiązań rodzinnych równocześnie wobec kilku pokoleń. Czy w związku z tym zmienia się postawa wobec normy i praktyk solidarności rodzinnej? Odpowiedź nie jest jednoznaczna. Można założyć jednak, że „mimo nuklearyzacji rodziny, jej mobilności i rozproszenia terytorialnego, wzrostu wskaźników rozwodów, urodzeń pozamałżeńskich oraz samotnego macierzyństwa, upowszechnienia się pracy zawodowej kobiet, zmian w układach wartości, więzi nadal łączą rodzinę, zmieniając jedynie swój charakter i dostosowując się do wymagań i możliwości bieżącego życia” (Budzyńska, 2018, s. 163).

Konkludując, zmienia się zarówno zakres wsparcia, jak i podejście do zobowiązań pomocowych, przy czym zmiana ta dotyczy nie tylko młodego pokolenia (choć tu zmiany są najbardziej widoczne), ale także pokolenia seniorów. Solidarność rodzinna zaś, w wyniku zmiany modelu rodziny, będzie wymagać rozbudowania instytucjonalnego systemu opieki.

BIBLIOGRAFIA

- Bengston, V.L. i Martin, P. (2001). Families and intergenerational relationships in ageing societies: Comparing the United States and German-speaking Countries. *Zietschrift für Gerontologie und Geriatrie*, 34, 207-217.
- Billari, F.C. i Kohler, H-P. (2004). Patterns of Low and Lowest-Low Fertility in Europe. *Population Studies*, No 58, 161-176.
- Błędowski, P., Szatur-Jaworska, B., Szweda-Lewandowska, Z. i Kubicki, P. (2012). *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*. Warszawa: Instytut Pracy i Spraw Socjalnych.
- Brannen, J., Moss, P. i Mooney, A. (2004). *Working and Caring over the Twentieth Century. Change and Continuity in Four-Generation Families*. New York: Palgrave Macmillan.
- Budzyńska, E. (2018). *Międzypokoleniowe więzi w rodzinie. Studium socjologiczne rodzin polskich i słowackich*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- CBOS. (1998). *Wychowanie dzieci w rodzinie i opieka nad nimi*. Komunikat z badań nr 4/5/95. Oprac. M. Falkowska.

- CBOS. (2012). *Spoleczna solidarność z osobami w starszym wieku*. Komunikat z badań nr 83/2012. Oprac. M. Omyła-Rudzka.
- CBOS. (2017). *Pełnoletnie dzieci mieszkające z rodzicami*. Komunikat z badań nr 98/2017. Oprac. R. Boguszewski, M. Piszczatowska-Oleksiewicz.
- Dyczewski, L. (2009). *Wyobrażenia młodzieży o małżeństwie i rodzinie. Pomiedzy tradycją a nowoczesnością*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Giddens, A. (2004). *Socjologia*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Gospodarstwa domowe i rodziny z osobami przebywającymi czasowo za granicą*. (2015). Warszawa: GUS.
- Grundy, E. i Henretta, J.C. (2006). Between elderly parents and adult children: a New look at the intergenerational care provided by the 'sandwich generation'. *Ageing and Society*, 26(5), 707-722.
- Hank, K. i Buber, I. (2009). Grandparents Caring for Their Grandchildren. Findings from the 2004 Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. *Journal of Family Issues*, No 30(1), 53-73.
- Herlofson, K. i Hagestad, G. (2011). Challenges in moving from macro to micro: Population and family structures in ageing societies. *Demographic Research*, 337-370.
- Igel, C., Brandt, M., Haberkern, K. i Szydlik, M. (2009). Specialization between Family and State. Intergenerational Time Transfers in Western Europe. *Journal of Comparative Family Studies*, 40(2), 203-226 (XV).
- Jappens, M. i Van Bavel, J. (2012). Regional family norms and child care by grandparents in Europe. *Demographic Research*, No 27, 85-120.
- Johnson, C.L. (2000). Kinship and Gender. W: D.H. Demo, K.R. Allen i M.A. Fine (red.), *Handbook of Family Diversity*. New York-Oxford: Oxford University Press, 128-148.
- Kalbarczyk, M. i Nicińska, A. (2009). Finansowe i niefinansowe transfery w próbie SHARE. *Polityka Społeczna*, 4, 13-19.
- Kotlarska-Michalska, A. (1990). *Funkcja opiekuńczo-zabezpieczająca wielkomiejskich rodzin pracowniczych*. Poznań: Wydawnictwo UAM.
- Kotlarska-Michalska, A. (2017). Dylematy towarzyszące realizacji zasad solidarności rodzinnej. Na podstawie relacji między pokoleniami w rodzinie. *Studia Socjologiczne*, 2(225), 167-188.
- Kotowska, I.E. i Józwiak, J. (2012). Nowa demografia Europy a rodzina. *Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych*, z. 28, 9-33.
- Kotowska, I.E. i Wóycicka, I. (2008). *Sprawowanie opieki oraz inne uwarunkowania podnoszenia aktywności zawodowej osób w starszym wieku produkcyjnym. Raport z badań*. Warszawa: Departament Analiz Ekonomicznych i Prognoz MIPS.
- Kwak, A. (2005). *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Kwak, A. (2014). *Współczesne związki heteroseksualne: małżeństwa (dobrowolnie bezdzietne), kohabitacje, LAT*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak.
- Kwak, A. (2015). Małżeństwo i rodzina w czasach zmiany społecznej. W: D. Gizicka (red.), *Małżeństwo, rodzina, rodzicielstwo. Przemiany we współczesnej Polsce*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 13-28.
- Lowenstein, A. (1999). Intergenerational family relationships and social support. *Zietschrift für Gerontologie und Geriatrie*, 32, 398-406.
- Mariański, J. (2012). *Małżeństwo i rodzina w świadomości młodzieży maturalnej – stabilność i zamiana*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Meil, G. (2001). Individualization and family solidarity. *Social Studies Collection*, No 32, Welfare Projects 'la Caixa' Foundation.
- Meulen, R. i Wright, K. (2010). *The role of family solidarity: Ethical and social issues*, CESifo DICE Report 2. Pozyskano z: <https://www.cesifo-group.de/DocDL/dicereport210-forum2.pdf> (dostęp: 02.11.2018).

- Migracje zagraniczne ludności. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011.* (2013). Warszawa: GUS.
- Moor, N. i Komter, A. (2014). Demographic changes, intergenerational solidarity and well-being in Europe: a comparative approach, Multilinks Position Paper, April. Pozyskano z: http://www.multilinks-project.eu/wp-content/uploads/2014/01/Demographic_changes_intergenerational_solidarity_and_well-being_in_Europe_final_Moor_Komter_1.pdf (dostęp: 05.11.2018).
- Prskawetz, A., Mamolo, M. i Engelhardt, H. (2010). On the relation between fertility, natality, and nuptiality. *European Sociological Review*, 26(6), 675-689.
- Saraceno, Ch. i Keck, W. (2011). Towards an integrated approach for the analysis of gender equity in policies supporting paid work and care responsibilities. *Demographic Research*, 25, 371-406.
- Sikorska, M. (2009). *Nowa matka, nowy ojciec, nowe dziecko. O nowym układzie sił w polskich rodzinach.* Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne.
- Slany, K. (2002). *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie.* Kraków: Zakład Wydawniczy „Nomos”.
- Sroczyńska, M. (2015). Ciągłość i przeobrażenia więzi rodzinnej we współczesnym społeczeństwie. W: D. Gizicka (red.), *Małżeństwo, rodzina, rodzicielstwo. Przemiany we współczesnej Polsce.* Lublin: Wydawnictwo KUL, 95-112.
- Styrc, M. (2007). Transfery finansowe i opieki w nieformalnych sieciach wsparcia. W: I.E. Kotowska, U. Sztanderska i I. Wóycicka (red.), *Aktywność zawodowa i edukacyjna a obowiązki rodzinne w Polsce w świetle badań empirycznych.* Warszawa: Scholar, 306-344.
- Sytuacja demograficzna Polski do 2017 r. Urodzenia i dzieciństwo.* (2018). Warszawa: GUS.
- Szelewa, D. i Polakowski, M.P. (2008). Who cares? Changing patterns of child care in Central and Eastern Europe. *Journal of European Social Policy*, 18(2), 115-131.
- Szlendak, T. (2010). *Socjologia rodziny. Ewolucja, historia, zróżnicowanie.* Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Szukalski, P. (2005). Rodzina jako obszar zainteresowania badawczego gerontologów społecznych. *Gerontologia Polska*, T. 13, Nr 13, 162-169.
- Szukalski, P. (2012). *Solidarność pokoleń. Dylematy relacji międzypokoleniowych.* Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Szyszką, M. (2017). Polityka rodzinna uzupełnieniem solidarności rodzinnej. *Studia Socjologiczne*, 2(225), 241-266.
- Świątkiewicz, W. (2012). Więzy międzypokoleniowe. Między losem a wyborem. W: W. Świątkiewicz (red.), *Więzy międzypokoleniowe w rodzinie i w kulturze.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 39-56.
- Taranowicz, I. (2015). Deinstytucjonalizacja czy nowa instytucjonalizacja rodziny? Małżeństwo w społeczeństwie samolubnych jednostek. *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. XXIV/XXV, 29-47.
- Wóycicka, I. (2009). Model opieki w Polsce. W: I.E. Kotowska (red.), *Strukturalne i kulturowe uwarunkowania aktywności zawodowej kobiet w Polsce.* Warszawa: Scholar, 99-117.
- Wrzesień, W. (2003). *Jednostka – rodzina – pokolenie. Studium relacji międzypokoleniowych w rodzinie.* Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Żurek, A. (2010). Atrakcyjność instytucji małżeństwa we współczesnych społeczeństwach. Zalety i wady życia w rodzinie i poza rodziną. *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. XX, 93-108.

Copyright and License

This article is published under the terms of the Creative Commons Attribution – NoDerivs (CC BY- ND 4.0) License <http://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/>